

Ключевые слова: мотивация политического поведения, макрофакторы мотивации политического поведения, демократизация общества.

Kunytskyi M. *External Determinants of Motivation of Political Conduct in Conditions of Democratization of Society*

The article is devoted to research of external macrofactors of forming of motivation of political conduct in the conditions of democratization of public relations. Among them the attention is accented on economical, informative and to political cultural. Such phenomenon is separately analysed as a corruption and its value in forming of motivation of political conduct of society.

Keywords: motivation of political conduct, macrofactors of motivation of political conduct, democratization of society.

УДК: 321:351

Нікогосян Т. А.

СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

У статті розглянуто специфіку розгортання суспільно-політичної трансформації на пострадянському просторі. Визначено основні чинники реформування та роль політичної еліти як провідного суб'єкта політичних змін.

Ключові слова: політична трансформація, демократизація, пострадянський простір, політична еліта.

Глобальні суспільно-політичні трансформації, що відбувалися наприкінці ХХ та на початку ХХІ ст., привернули увагу багатьох дослідників, яка представлена у зростаючій кількості наукової літератури. Висновки наукових розвідок загалом підтверджують багатовимірний характер процесів демократизації. Окремі аспекти даної тематики висвітлені у роботах Ж. Блонделя, Л. Даймонда, Г. О'Доннелла, Т. Карозерса, Х. Лінца, А. Пшеворського, Д. Растоу, А. Степана, С. Хантінгтона, Ф. Шмітера та ін. Зміст та особливості демократичного транзиту висвітлюються в роботах українських вчених О. Бабкіної, В. Горбатенка, Г. Зеленько, О. Кіндратець, П. Кутуєва, О. Куценко, В. Мацієвського, М. Михальченка, О. Новакової, М. Остапенко, О. Романюка, О. Фісуна та ін. Вченими було сформульовано багато тлумачень та інтерпретацій поширення демократії й використання її основних цінностей як ідеології якісних політичних змін у багатьох суспільствах. Не дивлячись на це, досі не має чітких відповідей на питання, чому при наявності подібної стартової мети, різні країни дійшли відмінних результатів.

Виходячи з цього, метою статті є визначення провідних відмінностей суспільно-політичного розвитку країн, що виникли після руйнування СРСР, на основі аналізу передумов та результатів політичних трансформацій на пострадянському просторі.

Кінець ХХ ст. приніс потужні політичні зміни для всіх держав, що так чи інакше знаходилися під впливом СРСР. Країни Східної Європи також зіткнулися з багатьма проблемами при здійсненні переходу від прокомуністичних до демократичних режимів та входження в ЄС. Але сьогодні більшість з них вже отримує позитивні наслідки реформування як політичної, так і економічної систем. Свідченням цього є, наприклад, динаміка трудової міграції. За даними ООН з 1992 до 2015 рр. із Східної Європи з метою працевлаштування виїхало понад 18 мільйонів громадян. Однак зараз тенденція суттєво змінюється, масовий виїзд із східноєвропейських країн на Захід суттєво уповільнюється. Зміцнення економік, підвищення зарплат і порівняно низька вартість житла стають чинниками повернення емігрантів. Статистичні дані за липень 2017 р. свідчать про потужну тенденцію повернення кваліфікованих працівників із Заходу в рідні східноєвропейські країни. Видання The Economist пише, що «з 2010 року обсяг еміграції стрімко скоротився у 9 з 11 пост-комуністичних країнах ЄС. Кількість емігрантів зі сходу у Великій Британії у 2010-

2015 роках налічувала 30 тисяч людей щороку. Але торік їхня кількість скоротилася до 5 тисяч. Частково це пов'язано з Brexit. Але інша причина феномену – зростання попиту на робочу силу в Східній Європі» [1]. Цьому сприяє також і зниження рівня безробіття: від 5,3% у Румунії до 2,9% у Чехії. Додатковий позитивний вплив здійснює і підвищення зарплат, які за останній рік зросли у Східній Європі від 5% (Чехія) до 15% (Угорщина) [1].

Інші результати демонструє процес «демократичного переходу» на пострадянському просторі, який суттєво відрізняється від трансформації держав, що входили до так званої «соціалістичної співдружності», але не були безпосередньою частиною самого СРСР. В Україні, наприклад, про готовність до виїзду за кордон для працевлаштування заявляють 65% українців (за даними опитування 2017 р. маркетингової компанії TNS). Лише рік тому подібну позицію висловили 42% громадян [2].

Подібна ситуація спостерігається і у Вірменії. Як визначає Н. Айрумян, за статистичними даними більш 50 тисяч громадян Вірменії щорічно мігрують за кордон. Для країни з населенням у 3 мільйони це величезна кількість. До того ж виїжджає найбільш активна та дієздатна частина населення, що тільки зміцнює монополію декількох кланів, які фактично контролюють вірменську економіку [3].

За даними соціологів Вірменії країна щорічно втрачає 3-4% населення, що приводить до зниження внутрішнього товарообігу, скорочення експорту та імпорту, звуження бази оподаткування. Якщо така тенденція збережеться і далі, держава невдовзі буде неспроможна виконувати навіть найпростіші соціальні зобов'язання [4].

Натомість влада Вірменії не тільки не бореться з надзвичайно високою міграцією, а навіть і створює для неї певні умови, оскільки це стає ефективним засобом стримування протестних настроїв у суспільстві. Експерти вважають, що навіть невеликої ізоляції Вірменії було б достатньо для формування масових протестів людей, що не мають можливості знайти достойну роботу, забезпечити своє майбутнє та жити у відповідності до норм демократичних суспільств [3]. Приблизно така ж ситуація і у більшості інших пострадянських країн, що свідчить про відсутність позитивних результатів політичної трансформації, започаткованої руйнуванням СРСР.

Все це викликає необхідність новітніх досліджень специфіки суспільно-політичних трансформацій на пострадянському просторі, що дозволить більш свідомо підійти до проблеми пошуку ефективних шляхів політичного розвитку відповідних країн. Потужні процеси політичних змін після руйнації радянської системи привели до активних дискусій навкруги відповіді на питання, наскільки ці зміни можна вважати демократичними. Сформувалося декілька наукових підходів щодо сутності та специфіки сучасної демократизації.

Ю. Мацієвський виділяє три підходи, або потужні дискурси, щодо політичних змін на пострадянському просторі: «транзитологічний», «інституційний» та «постінституційний». На його думку перший був сформований у контексті теорій модернізації та демократизації і включав у себе, як прибічників ролі структурних (історична спадщина державотворення, політична культура) чинників, так і тих, хто надавав вирішального значення політичним суб'єктам. Другий – інституційний – робить акцент не стільки на поведінці політичних гравців, скільки на інститутах, що формують відповідну поведінку. На відміну від класичного інституціоналізму, неоінституціоналізм при аналізі динаміки перехідних країн зосереджується на відносинах між формальними та неформальними інститутами, що може приводити до інституціональних пасток у вигляді неефективної, навіть шкідливої, для суспільства, але прийнятної для владних груп рівноваги суспільно-політичних інститутів [5, с. 29-33].

Деякі науковці намагалися виділити головний критерій, що сприяє демократизації суспільства. Так, С. Ліпсет вважав, що процеси демократизації визначаються багатьма чинниками, але все ж головною та необхідною засадою тут виступає достатній рівень розвитку економічної та соціальної сфер [6, с. 9]. Провідного значення тут набуває не стільки економічний розвиток, скільки його соціальні наслідки у вигляді формування визначальної

маси середнього класу, як базової засади демократичного суспільства. Досвід політичного розвитку останніх років також свідчить про відсутність безпосередньої залежності між економічною розвиненістю та демократизацією. А. Пшеворський, наприклад, визначав, що певний економічний розвиток не є необхідним чинником розвитку демократії, але допомагає її укріпленню та виживанню. Д. Асемоглу та Дж. Робінсон стверджували, що провідною засадою демократизації є прагнення населення до більш справедливого розподілу в суспільстві [7, с. 43].

Такі висновки певним чином спростовуються досвідом найпотужнішої хвилі демократизації в сучасній історії – демократизації пострадянських країн. На думку вчених мало ймовірно, що ці процеси були викликані прагненням до справедливого розподілу ресурсів, скоріше вони пов'язані з бажанням народів звільнитися від системи, що здійснювала відносно справедливий розподіл за рахунок обмеження свободи. Таким чином, основною мотивацією демократичних процесів було скоріше прагнення свободи, а не економічного перерозподілу [7, с. 44].

Частково погоджуючись із цим висновком, хотілося б зауважити наступне. По-перше, специфічна особливість соціально-політичних змін на пострадянському просторі пов'язана з потрібною трансформацією. Необхідно було побудувати суверенну національну державу, перейти від планової командної економіки до ринкової конкуренції, від однопартійної тоталітарної політичної системи - до демократичного плюралізму.

По-друге, самого лише стихійного прагнення свободи без усвідомлення її правової сутності та нерозривного зв'язку з відповідальністю і самоконтролем абсолютно недостатньо для побудови демократичної державності. Таке «несвідоме» прагнення свободи може бути ефективно використане на етапі повалення режиму зацікавленими групами, а потім також швидко дискредитоване під час ускладнень перехідного періоду.

По-третє, на нашу думку, прагнення до свободи було не єдиним і навіть, на жаль, не вирішальним чинником пострадянських політичних змін. Специфіка політичної трансформації на пострадянському просторі полягає у тому, що головним чинником руйнації попереднього режиму була деградація політичної еліти, її повна нездатність до ефективного управління. У другій половині ХХ ст. відбулися глобальні зміни, які, зокрема, були проаналізовані С. Хантінгтоном у праці «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ ст.». Автор визначає наступні чинники, що вплинули на політичний розвиток: падіння легітимності авторитарних систем; зростання світової економіки та успішна боротьба із зубожінням, викликаним Другою світовою війною; модернізація позиції католицької церкви, яка почала підтримувати ідеї рівності та захисту прав людини; завершення «холодної війни» та поширення демократичних ідей у зовнішній політиці; розвиток глобальних інформаційних систем [8].

На усі ці зовнішні та внутрішні виклики керівники СРСР не знаходили адекватної відповіді, часто імітуючи поведінку «страуса», не вирішували проблеми, а ігнорували їх виникнення, або обмежувалися традиційними, та вже не дієздатними заходами. Головною причиною цього були десятиріччя негативної селекції політичної еліти, яку блискуче описав Ф. фон Хайек в праці «Дорога до рабства».

Складність відходу країн від тоталітарного минулого багато у чому пов'язана з надзвичайно негативними зсувами у культурі та моральності людей, і, передусім, правлячих верств. Ці зсуви викликалися тим, що, як наголошує Хайек, «соціалізм можна здійснити на практиці лише за допомогою методів, що не визнавалися більшістю соціалістів» [9, с. 143]. Тому для побудови тоталітарного суспільства старі революціонери-соціалісти не підходили, потрібна була нова пануюча група, що формувалася майже виключно на негативних моральних принципах.

Тоталітарне суспільство будувалося на одноманітності, поглядів, думок, почуттів, переконань і такого іншого. Відповідні риси набагато легше було знайти або сформулювати серед людей з невисокими освітою та інтелектуальним розвитком, оскільки інтелектуали, як відомо, схильні до індивідуального, нетрадиційного мислення, сумнівів і полюбляють

робити власні висновки, а не споживати готовий ідеологічний сурогат. Відповідно, критерієм відбору нових керівників став невисокий рівень освіти та відсутність індивідуального нестандартного мислення.

Однієї лише неосвіченості було замало для побудови правлячої групи тоталітарного суспільства, тому її функціонерів підбирали також серед людей, що не мають власних чітких переконань та принципів. Такі люди згодні прийняти будь-яку систему цінностей, яка заповнить пустоту в їх душах. Достатньо голосно, часто та переконливо озвучувати потрібні настанови. У такий спосіб до лав тоталітарного правлячого прошарку потрапляли люди з нестійкими поглядами та підвищеною емоційністю.

Наступний засіб згуртування правлячої групи – це негативна програма, яка базується на ненависті, заздрості, відкиданні та дискредитації альтернативних цінностей. Така програма набагато легше та міцніше згуртовує людей, ніж твердження позитивних цілей та цінностей. «Ми» і «вони», свої і чужі – на цих протиставленнях, що підігриваються безперервною боротьбою з тими, хто не входить до організації, побудована будь-яка групова свідомість, що об'єднує людей, готових до дії», – наголошує Ф. фон Хайєк, – «І всякий лідер, який шукає не просто політичної підтримки, а беззастережної відданості мас, свідомо використовує це у своїх інтересах. Образ ворога – внутрішнього, такого, як «євреї» або «кулаки», або зовнішнього – є обов'язковим засобом в арсеналі будь-якого диктатора» [9, с. 145].

Таким чином, подолання наслідків тоталітаризму пов'язане із змінами моралі, культурного «коду», а це, як відомо потребує найбільших зусиль, і найдовшого часу, оскільки мотивацію поведінки набагато складніше змінити, ніж її зовнішні прояви. Негативний відбір правлячої верстви протягом десятиріч існування Радянського Союзу привів в решті до того, що така «еліта» втратила навіть почуття самозбереження і була абсолютно безсила перед зовнішніми і внутрішніми викликами останньої чверті ХХ ст. Після руйнування СРСР нові держави, що створювалися на пострадянському просторі, у більшості випадків знов були очолені представниками старої радянської номенклатури, які не змогли вдало керувати навіть, коли усі ресурси впливу були у їх розпорядженні, що вже говорити про реалізацію надскладних системних реформ.

Такі висновки підтверджуються багатьма дослідниками пострадянських трансформацій. Г. Мкоюн, аналізуючи політичну трансформацію Республіки Вірменія, зауважує, що введення приватної власності та механізму ринкових відносин виявилось недостатньо для розвитку економіки та усієї соціальної системи Вірменії, не призвело до модернізації країни. Колишні радянські бюрократи влилися до нових державних структур та почали гальмувати політику реформ. Нова політична еліта, що прийшла до влади завдяки Вірменському загальнонаціональному руху, не мала достатнього досвіду державного управління, тому не змогла адекватно відповісти на запити часу [10].

На думку Г. Іскакової «політична еліта більшості пострадянських держав здійснювала великомасштабну лібералізацію, не маючи чітко збалансованої програми (насамперед, за ресурсами). Реформи в суспільствах, що трансформуються, не були підкріплені чітким уявленням про принципи державотворення: процес деінституціоналізації призвів до дискредитації й делегітимації старих державних інститутів, але не сприяв своєчасній легітимації й ефективності нових. Отже, від реформування потерпала сама держава, всі її структури. Тим часом, розбудова держави на нових принципах мала бути одним з основних факторів ефективних економічних і соціальнополітичних перетворень» [11, с. 130].

У той же час, результати багатьох наукових досліджень свідчать про те, що сильна, ефективна держава виступає однією з найважливіших передумов функціонування демократичного режиму. Д. Растроу, наприклад, стверджував, що національна єдність є основною передумовою демократії. Ця передумова означає, що «більшість громадян у майбутній демократії не повинна мати сумнівів і засторог щодо того, до якої історичної спільності вони належать» [12, с. 594].

Наявність дієвого суверенітету дійсно є однією з проблем сучасної демократії. Для пострадянських країн важливо враховувати історичний досвід політичного розвитку

держави, вірно оцінювати вплив образів, стереотипів та політичних практик, сформованих за радянських часів, які на жаль досі мають помітний вплив на політичну поведінку як владних груп, так і пересічних громадян. Провідне значення у цьому відношенні має саме державна спроможність – «тобто ефективний контроль держави над власною територією, наявність механізмів реалізації адміністративних і політичних рішень, підтримання правопорядку тощо» [13, с. 316-317].

Проаналізовані аспекти свідчать про комплексний характер специфіки політичних трансформацій на пострадянському просторі. Характеризуючи цей феномен, О. Новакова визначає наступні причини складності пострадянських перетворень: неорганічний характер цих процесів; перехід до демократичної влади від тоталітарного, а не авторитарного режиму; паралельно відбувалися процеси демократизації та створення сучасних національних держав, єдиних політичних націй та державної ідентичності; недостатній розвиток демократичної національної еліти; економічна криза, відсутність демократичних економічних реформ, спрямованих на формування потужного середнього класу, стабільного економічного зростання держави [14, с. 15-16].

Можна стверджувати, що більшість пострадянських країн відносяться до «конкуруючих олігархій» (визначення Р.Даля), у яких правлячі еліти змагаються між собою, обмежуючи політичну участь громадян лише участю у виборах. У цьому відношенні, як вважає А. Рябов, з одного боку країни, що мають традиції конкуренції еліт (Грузія, Вірменія, Киргизія, Таджикистан), мають кращі шанси для успіху демократизації, але ця позитивна передумова може значно послаблюватися через нездатність та небажання еліт виконувати визначені правила гри та функціонувати у правовому полі (Киргизія, Таджикистан, меншою мірою Грузія) [15]. То ж знову все зводиться до якостей політичної еліти та домінуючих моделей політичної поведінки.

Таким чином, складність побудови нових демократичних держав на пострадянському просторі пов'язана з багатовимірним характером трансформації, що викликає необхідність одночасного виконання таких масштабних завдань, як побудова суверенної державності, перехід до конкурентної системи ринкової економіки, створення дієздатних демократичних інститутів та активного громадянського суспільства як суб'єкта суспільно-політичних трансформацій у цих країнах. Головною проблемою є відсутність критичної маси згуртованої компетентної політичної еліти, що безпосередньо орієнтована на демократичне державотворення. Тому успіх подальшого політичного реформування залежить, у першу чергу, від процесів консолідації такої еліти та здатності громадянського суспільства оновлювати і контролювати діяльність правлячих груп.

Використана література:

1. Східні європейці повертаються у рідні країни, які економічно стали сильнішими. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.dt.ua/ECONOMICS/masova-emigraciya-z-shidnoyi-yevropi-pochala-zakinchuvatisya-the-economist-252377_.html
2. Набридло чекати: чому 65% українців готові емігрувати в інші країни. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/ukr/news/48075-nabridlo-chekati-65-ukrainsiv-gotovi-emigruvati-v-inshi-kraini.htm>
3. Айрумян Н. Эмиграция в Армении становится единственной национальной идеей // Аналитикон, октябрь 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://theanalyticon.com/?p=3955&lang=ru>
4. Армения: политическая элита и граждане живут в разных измерениях?. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eadaily.com/ru/news/2016/02/07/armeniya-politicheskaya-elita-i-grazhdane-zhivut-v-raznyh-izmereniyah>
5. Мацієвський Ю.В. У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні (1991-2014): монографія [Текст] / Ю.В.Мацієвський. – Чернівці: Книги-XXI, 2016. – 552.

6. Липсет С.М., Кен-Рюн С., Торрес Д. Сравнительный анализ условий, необходимых для становления демократии [Текст] / С. М. Липсет, С. Кен-Рюн // Международный журнал социальных наук, 1993. – № 3. – С. 5-19.
7. Демократизация [Текст] : учеб. пособие / сост. и науч. ред. К. В. Харп-фер, П. Бернхаген, Р. Ф. Инглхарт, К. Вельцель ; пер. с англ. под науч. ред. М. Г. Миронюка ; предисл., сост. указателя М. Г. Миронюка ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. – 708 с.
8. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. [Текст] / С. Хантингтон – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.
9. Хайек, Фридрих Август фон. Дорога к рабству [Текст] / Пер. с англ. – М.: Новое издательство, 2005. – 264 с.
10. Мкоян Г.С. Особенности трансформации политических и экономических институтов в современной Армении. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/osobennosti-transformatsii-politicheskikh-i-ekonomicheskikh-institutov-v-sovremennoy-armenii>
11. Исакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи [Текст] / Г. Ісакова // Політичний менеджмент, 2007. – №3. – С. 128-134.
12. Растоу Д.А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі [Текст] // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С.583-604.
13. Трач А.С. Структурні та історичні фактори пострадянських трансформацій [Текст] / А.С.Трач // Актуальні проблеми політики, 2015. – Вип. 54. – С. 311-318.
14. Новакова О.В. Сучасний демократичний транзит: перспективи «другого переходу» [Текст] / О.В. Новакова // Політологічні записки. Збірник наукових праць. – Луганськ.: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2011. – № 4. – С. 11-21.
15. Рябов А. Демократизация и модернизация в контексте трансформаций постсоветских стран. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.intelros.ru/pdf/Reyting/ryabov.pdf>

Никогосян Т. А. Специфика политических трансформаций на постсоветском пространстве

В статье рассмотрена специфика развертывания общественно-политической трансформации на постсоветском пространстве. Определены основные факторы реформирования и роль политической элиты как определяющего субъекта политических изменений.

Ключевые слова: политическая трансформация, демократизация, постсоветское пространство, политическая элита.

Nikohosyan T. Specificity of Political Transformations in the Post-Soviet Space

The article deals with the specifics of the deployment of socio-political transformation in the post-Soviet space. The main factors of reforming and the role of the political elite as the related subject of political changes are determined.

Key words: political transformation, democratization, post-Soviet space, political elite.